

O'G'UZ LAHJASIDAGI EKSPRESSIV-EMOTSIONAL BO'YOQDORLIKKA EGA FRAZEMALAR

*Shamuratova Malohat Ilhambekovna – Nukus davlat pedagogika instituti
2-kurs magistranti*

Tayanch so'zlar: sheva, lahja, dialekt, o'g'uz lahjasi, frazeologizm, leksik,

Ключевые слова: диалект, диалект, огузский диалект, фразеология, лексика.

Keywords: dialect, dialect, Oghuz dialect, phraseology, lexicon.

Frazeologizm tilda ibora, turg'un so'z birikmasi, frazeologik birikma, frazeologik birlik deb yuritiladi. Frazeologizm deganda ko'chma ma'no anglatadigan, ibora yoki turg'un so'z birikmalari tushuniladi. Iboralar tarkibidagi so'zlarning ma'nolariga emas, ular asosidagi ko'chma ma'no xususiyatiga ega. Ular obrazli ma'no ifodalashi bilan farqlanadi. Sh.Rahmatullayev bu hodisalarning faqat bir turini, ya'ni so'zlarning turg'un birlashmalarini til birligi sifatida baholaydi.

O'zbek tilidagi frazeologizmlar Sh.Rahmatullayev, M.Sodiqova I.Qo'chqortoyev, A.Isayev, A.Rafiyev, M.Abdurahimov, B.Yo'ldoshev, A.Mamatov va boshqalar ishlarida²³¹ keng o'rganilgan.

Turkiyshunoslikda, jumladan, o'zbek tilshunosligida frazeologizmlar V.V.Vinogradovning tadqiqatlari ta'sirida maydonga kelgan «so'zga muqobil» nazariya²³² asosida o'rganildi. Bu nazariyaga ko'ra, leksemalar va frazeologizmlarning o'zaro vazifadoshlik, nominativlik kabi xususiyatlari ana shu ikkala til birligiga ham tegishlidir. Shundan kelib chiqilib, frazeologizmlar leksemalarning alohida rasmiylashgan shakli sifatida tadqiq etildi va leksikologiyaning bir bo'limi qilib o'rganildi.

Filologiya fanlari doktori, professor Sh.Rahmatullayev o'zbek tili frazeologizmlari bo'yicha ko'pgina ishlarni amalga oshirgan. Jumladan, «O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari» nomli doktorlik dissertatsiyasida frazeologizmlardagi ko'p ma'nolilik, o'zaro sinonimlik, variantlilik, qarama-qarshi ma'nolilik, omonim yoki shakldoshlik hodisalari haqida ilmiy-nazariy ma'lumotlar bergan.

O'zbek tili frazeologizmlarining funksional-uslubiy xususiyatlari, iboralarning uslubiy qo'llanishi haqida B.Yo'ldoshev frazeologiya sohasiga salmoqli hissa qo'shdi. Olim frazeologizmlarning funksional-uslubiy xususiyatlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

²³¹ Rahmatullayev Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari.(Frazeologik birliklarda polisemiya, sinonimiya, variatsiya, antonimiya, omonimiya va omonimiklik) Fil.fan.dok...diss. – T., 1966, -362 b. Rahmatullayev Sh. Frazeologik birliklarning asosiy ma'no turlari. Hozirgi zamon o'zbek tili kursidan materiallar. – T.: Fanlar akademiyasi, 1955, -28 b. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilida fe'l frazemalarning birlashuvi. – T.: Universitet, 1992; Yo'ldoshev B. Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari. Fil.fan.dok...diss. – T., 1993. - 163b. Yo'ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. SamDU. – S., 1999. – 200 b. Yo'ldoshev B., O'rinboyev B. O'zbek tilining frazeologik lug'ati (So'zlik). – S.: So'g'diyon. 1998. – 86 b. Isayev A. O'zbek tilida somatik frazeologizmlar (O'zbek va qoraqalpoq tillari). Fil.fan.nom...diss. – T., 1976, -156 b. Mamatov A. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari. Fil.fan.dok...diss. – T., 1999. -330 b.

²³² Vinogradov V.V. Russkiy yazik. /Grammaticheskoe uchenie o slove/ – M.,1947.

Frazeologizmlarning shakllanish masalalari bo'yicha A.Mamatov doktorlik dissertatsiyasida²³³ batafsil ma'lumotlar beradi. Uning fikricha, frazeologizmlar so'z kabi yasalmaydi, balki shakllanadi va uning shakllanish usullarini misollar yordamida to'la ochib beradi. Haqiqatan, frazeologizmlarda yasaliş xususiyati yo'q. Chunki ular tilda tayyor holda mavjud bo'ladi.

Shuningdek, Sh.Abdullayev o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi iboralarning semantik xususiyatlarini tarjima asarlar orqali tadqiq etib, bu tillardagi frazemalarning umumiy va o'ziga xos jihatlarini ochib bergan²³⁴.

Iborlar nafaqat adabiy tilimizda, balki, o'zbek shevalarida ham ko'plab uchraydi. Biz quyida tahlil qilmoqchi bo'lgan iboralar aynan o'g'uz lahjasining Janubiy guruh shevalariga mansubdir. Janubiy guruh (ayrim manbalarda Janubiy-G'arbiy guruh ham deyilgan²³⁵).

Bu guruhga: Xorazm viloyatining Urganch, Xiva, Xazorasp, Qo'shko'pir, Shovot tumanlari, To'rtko'l tumanidagi Sho'raxon qishlog'i hamda shular bilan bir qatorda, Qozog'iston va Turkmanistonda yashovchi ba'zi o'zbek-o'g'uz shevalari hamda, Turkiya, Ozarboyjon so'zlashuv nutqi kiradi.

Bugunga qadar o'g'uz shevasidagi iboralar to'laligicha o'rganilib tugallanmagan. O'g'uz lahjasidagi ekspressiv uslubiy bo'yoqdorlikka ega frazemalar ham ko'plab uchrab turadi.

Tilshunoslikda frazeologik birliklarning ekspressiv-baholash va funksional-uslubiy bo'yoqdorligini uslubiy ma'no komponentlari sifatida tan olish; ular o'rtasidagi munosabat masalasiga doir turli xil qarashlar mavjud. A.I.Molotkovning fikricha, frazeologik birliklarning ekspressiv-emotsional bo'yog'i ularning muayyan nutqiy uslublarda qo'llanishi bilan bog'liq emas: «Frazeologizmning ekspressiv-emotsional bo'yog'i ularni muayyan funksional uslubda qo'llash hamda o'zlaridagi uslubiy va tarixiy-zamonaviy tavsifi bilan bog'liq emas. Ibora og'zaki so'zlashuv, oddiy, eskirgan, dialektal kabi xususiyatlaridan qat'iy nazar, u yoki bu ekspressiv-emotsional bo'yoqni nutq jarayonida, qo'llanishda oladi».

Xususan, Qo'shko'pir tuman aholisi shevasidagi O'g'uz lahjasi so'zlashuv uslubidagi iboralar ham xuddi adabiy tildagi kabi ijobiy va salbiy bo'yoqdorlik kasb etadi. Bunday ekspressiv bo'yoq asosan, badiiy va so'zlashuv uslubiga xos, ammo shevaning o'zi so'zlashuv uslubiga mansub bo'lgani uchun biz, ushbu sheva so'zlashuv nutqidagi ijobiy va salbiy bo'yoqdorlikka ega iboralarni ham tavsiflab o'tamiz. Xususan: "**Go'zzi kambog'olni otizidin**" iborasi salbiy ma'noda qo'llanilib ko'zi alang-jalang bo'layotgan odamga (o'g'irlikni ko'zlagan insonga) nisbatan ishlatilib, uning yana shu sheva tilida **go'zzi olmo teradi, go'zzi chonoqinnon chiqodi, go'zzi po'stinni yirtiqidin** kabi variantlari ham uchraydi. Shuningdek "**Qon yolog'on qonjiqdin**" iborasi ham salbiy ma'noda qo'llaniladi. Bilamizki, hayvonot olamida qanjiq so'zi uy hayvoni bo'lgan itlarning urg'ochisiga nisbatan qo'pol ma'noda qo'llaniladi. Aynan o'sha urg'ochi it go'sht bilan oziqlanganda uning og'iz atroflari go'shtning qoniga bo'yaladi. Xorazm aholi shevasida aynan birovni urib, kaltaklab, og'zini qonga bejash ma'nosida ushbu ibora ishlatiladi.

²³³ Mamatov A. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari. Fil.fan.dok...diss. –T., 1999.

²³⁴ Abdullayev Sh. Tarjima asarlarda frazeologizmlar semantikasi (T.Qayipbergenov asarlarining o'zbekcha tarjimasi asosida). Fil. fan. nomz... diss. –T., 2007. 157 b.

²³⁵ Ashirboev S. O'zbek dialektologiyasi. Tosh-2011. 32-bet

Tars qurilg'on tondirdin iborasi beso'naqay, kelishmagan degan ma'noni anglatadi. Bu ibora esa o'ratacha salbiy bo'yoqni hosil qiladi. Bu iboraning ahamiyatga molik tomoni shundaki, uni bu sheva vakillari insonlarga nisbatan ham, narsalarga nisbatan ham qo'llaniladi ya'ni, kelishmay joylashgan buyum yoki kelishiksiz joyda o'tirgan odamlarga nisbatan ham qo'llanadi

“Bitini siqsong, qon chiqmidi” iborasi tilimizdagi ziqna so'ziga teng keladi. Bu ibora ham salbiy ma'noda qo'llaniladi va uning shu sheva nutqida **bitina qon barmidi, bitini siqib qonini yolidi** kabi sinonim variantlari ham qo'llanadi. Bu iboraning barcha variantlari birgalikda, salbiy bo'yoqqa ega iboralarning sinonimik qatorini tashkil qiladi

Ushbu sheva so'zlashuv nutqida **“Ita soyo barmidi”** iborasi mavjud bo'lib hech kimga nafi tegmaydigan u joydan bu joyga foydasiz borib kelib yuradigan odamga nisbatan ishlatiladi va bu iboraning **Ita hayri deymidi** variant ham qo'llaniladi.

O'yinnan ko'pirni teyi yoxshi iborasi bir so'z bilan aytganda, daydi so'ziga teng keladi. Ushbu frazema ham salbiy ma'noda qo'llaniladi. Uyida turmasdan hamma vaqt birovlarining uyida daydib yuradigan insonlarga nisbatan ishlatiladi.

Shuningdek, **«Yuzi eshakni derisidin qolin»** ayrim holatlarda **«Yuzi eshakni derisinnanam qoling»** tarzida qo'llaniluvchi ushbu ibora uyalmaslik, andisha qilmaslik(bezbetlik qilish) ma'nolarini bildiradi.

O'zbek adabiy tilidagi har bir sheva o'ziga xos jilva, jozibadorlik kasb etadi.

O'g'uz shevasi o'ziga xos ekspressiv bo'yoqdorlikka ega frazeologizmlarga boy. Ushbu lahjadagi iboralar qolgan lahjalardan leksik va mazmuniy jihatdan uzoqroq turadi chunki, bu iboralar uslubiy jihatdan deyarli so'zlashuv uslubiga kiradi. Qarluq va qipchoq lahjalari esa o'zbek adabiy tiliga yaqin va ulardagi frazeologizmlar ko'proq badiiy uslubga hoslanganligini sezishimiz mumkin.

Frazeologizmlarning fonetik, leksik, grammatik hamda semantik xususiyatlarini o'rganish esa, bugungi kun tilshunosligi uchun ham qimmatli ma'lumotlar berishi mumkin. Chunki o'zbek tilshunosligidagi barcha mavzularni o'rganish nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2011.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978.
3. Ishaev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.
4. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент: Узгосиздат, 1933. стр. 3.
5. Yusupova, G. A., Khudayorova, M. T., Buranova, S. M., Atiyazov, S. J., & Allanazarova, A. (2021). Formation of linguistic competencies in the uzbek language in future teachers. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 335-341.